

„Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga”

Ideoloogiline kasvatus nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSV-s

Eli Pilve

Nõukogude okupatsiooni alates hakkas Eesti hariduselu kujundama ENSV Hariduse Rahvakomissariaat, mis 1946. aastast nimetati ümber ENSV Haridusministeeriumiks, mida omakorda juhtis ja kontrollis EKP Keskkomitee ja selle kooliosakond (vaid aastatel 1948–1951 kureeris haridust propaganda- ja agitatsiooniosakond). Kooliosakonna ülesannete hulka kuulus nii hariduse ideoloogiline järelevalve kui ka kooliprogrammide ülevaatamine. Ideoloogilise kasvatus all mõisteti nõukogude inimese kujundamist ja patriootiliste tunnete kasvatamist ning võitlust kommunistlike ideede eest.¹ Kui aastatel 1940–1941 alles alustati Eesti hariduspoliitika sovetiseerimisega ja siin kehtestati

Nõukogude Liidus kehtiv haridussüsteem, jäi see suures osas veel vaid näiliseks ega küündinud hariduse sisuni. Tegelik õpetuse muutmine viidi läbi aastail 1944–1953, kui ka hariduspoliitikat korraldati Vene NFSV eeskujul.² Eesti taasokupeerimise käigus suudeti 1944. aasta oktoobriks avada enamik mandriosa koole. 1944/45. õppeaastal töötas Eestis 198 algkooli, 790 7-klassilist kooli ja 38 kesk-kooli, 1944. aasta sügisel alustas tööd 4405 õpetajat.³ Järgnevatel aastatel algkoolide arv kasvas, 7-klassiliste koolide arv aga langes, õpetajaid oli 1950. aastaks 7500.⁴

Käesolev artikkel keskendub ideoloogilisele kasvatusle sovetliku kooli ainetundides, kaasates ka õpetaja positsiooni muutunud oludes ja jättes kõrvale klassivälise töö ning pioneeri- ja komsomoliorganisatsioonide tegevuse. Ideoloogilise kasvatus all peetakse silmas eelkõige seniste rahvuslike väärtuste pealesurutud asendamist nõukogulikega, mille eesmärgiks oli, et iga impeeriumi elanik tunneks end nõukogude inimesena, mitte niivõrd eestlase või lätlasena. Ideoloogilise kasvatus tulemusena pidid Nõukogude Liidu elanike teadvuses juurduma ühtsed nõukogulikud arusaamad, hinnangud ja väärtused.⁵ Kuidas ideoloogilist kasvatust läbi viidi, sellest annavad aimu EK(b)P Keskkomitee protokollid, ENSV Haridusministeeriumi fondi dokumendid Riigiarhiivis, millest tasub ehk esile tõsta seni vähe kasutatud inspektorite aruandeid, ja ka kaasaegsete mälestused, mis on talletatud Eesti Rahva Muuseumis. Eesti nõukogudeaegse hariduspoliitika uurimisega on põhjalikult tegelenud kasvatuseduste doktor Veronika Nagel,⁶ spetsiaalselt ajalooõpetust muutunud ideoloogilistes oludes on

¹ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 389. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, lk. 389–418.

² A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk. 10–11.

³ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 22.

⁴ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 61. – Tuna 2004, nr. 1, lk. 51–69.

⁵ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk. 47–48. – Tuna 2007, nr. 3, lk. 46–69.

⁶ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991. Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 2006.

uurinud ajaloodoktor Anu Raudsepp.⁷ Ajaloo rakendamist propagandavahendina ning üldist nõukogudeaegset kultuurikorraldust, sh. ka hariduskorraldust, on uurinud ajaloolane Tiiu Kreegipuu.⁸ Välisuurijatest tuleb kindlasti mainida stalinlikku massikultuuri uurinud Richmondi ülikooli ajaloo professorit David Brandenbergeri,⁹ Stalini isikukultuse arengut põhjalikult vaadelnud John Hopkinsi ülikooli Euroopa ajaloo professorit Jeffrey Brooksi¹⁰ ja ka Kanada Sõjamuuseumi uurijat John Alexander Swettenhami.¹¹

Nõukogude haridussüsteem: üldised ideoloogilised põhimõtted ja koolikohustus

Eestis algas Nõukogude režiimi ülistav propaganda kohe pärast Eesti ala liitmist Nõukogude Liiduga. Juba esimesel Nõukogude aastal 1940–1941 alustati ühiskonna rahvuslike väärtuste asendamist sovetlikega, mis sai järjekindla ja süstemaatilise kuju pärast Eesti taasokupatsioonist. 1944. aasta sügisel võttis ÜK(b)P KK orgbüroo vastu otsuse „Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest”. Tiiu Kreegipuu sõnul võib seda pidada sõjajärgse Eesti NSV sovetiseerimise alusdokumendiks, millega rajati põhi ka ideoloogilisele survele, pearõhuga võitlusel „kodanliku natsionalismi” vastu.¹² David Brandenberger toob Nõukogude

ametliku ideoloogia propageerimisel välja kolm olulisemat punkti, millest esimesena nimetab sobivate revolutsioonielsete ajaloo-sündmuste ja -kangelaste populariseerimist. Ka John Alexander Swettenham rõhutab, et kõike, mis eelnes 1917. aastale, kirjeldati kui Suure Oktoobrirevolutsiooni eellugu.¹³ Teise olulise ideoloogilise punktina nimetab Brandenberger Vene-kesksust, sest paralleelselt nõukogude patriotismi ja rahvaste sõpruse kuulutamiselega kandis nõukogude ideoloogia tegelikult sõnumit vene rahva ülimuslikkusest, venelastest kui esimestest võrdsete seas. Kolmandaks kandepunktiks nimetab Brandenberger Stalini isiku kultust.¹⁴ See kõik kajastus ka kooliõpetuse sisus, eelkõige õpikutes. Kool oli peamine nõukogude inimese kasvatusasutus, mille ülesandeks oli kujundada nn. uut tüüpi inimene, nõukogude inimene, kellel puudus igasugune eripära ning individuaalsus. Ta pidi olema sotsialistliku masinavärgi üks hammasrattake, kuulikas kodanik, kes oleks valmis võimu käsul marssima näidatud suunas ja võitlema kommunismi valmishitamise eest.¹⁵

Kui välja arvata riigijuhtide nimed, jäi nõukogude ideoloogiline kasvatus põhiolemuselt samaks kogu sovetiaja jooksul. Uue inimese kasvatamisel nimetab Swettenham nõukogude hariduse viieks põhiprintsiibi: ateismi, kommunistlikku moraali, nõukogude patriotismi, kollektivismi ja internatsionalismi. Uue inimese kasvatamisel oli

⁷ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005; A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeele üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953).

⁸ T. Kreegipuu. Nõukogude Kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Magistritöö. Tartu, 2005; T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk. 46–69.

⁹ D. Brandenberger. National bolshevism. Stalinist mass culture and the formation of modern Russian national identity 1931–1956. Harvard University Press, 2002.

¹⁰ J. Brooks. Thank You, comrade Stalin! Soviet public culture from revolution to Cold War. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2001.

¹¹ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States. A report compiled from official documents and eyewitnesses' stories. Hollis and Carter, London, 1954.

¹² T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk. 47.

¹³ D. Brandenberger. National bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956, lk. 93; J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 108.

¹⁴ D. Brandenberger. National bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, lk. 2, 93.

¹⁵ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 103–116.

nõukogude propagandal väga suur roll ning faktide paikapidavus ei omanud selles mingisugust tähtsust. Kui jabur polnud ka näiteks väide, et nn. kodanlikus Eestis pidid lapsed otsima suurema osa oma toidupoolisest rikaste inimeste prügikastidest, kehtis põhimõte, et mida oli kord kästud uskuda, see lihtsalt pidi tõsi olema.¹⁶ Tegemist oli dresuurkooliga, kus maailmavaateline tõde oli iseenesestmõistetavalt teada, seda otsida ei olnud tarvis ega lubatudki¹⁷ ning selles mõttes olulisi sisulisi muutusi ei sündinud kogu sovetiaja jooksul. Suvaliseks näiteks sobib fakt, et veel 25. märtsil 1974 võttis Tallinna 1. Keskkooli õppenõukogu vastu otsuse, mis kohustas õpetama õpilasi kriitiliselt suhtuma oma arvamustesse, mis ei ole kooskõlas väljakujunenud tõdedega.¹⁸

1919. aastal vastu võetud Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei teine programm¹⁹ (kehtis kuni 1961. aastal vastu võetud kolmanda programmi) seadis parteile ülesandeks muuta kool „ühiskonna kommunistliku ümberkujundamise tööriistaks”. Koolist pidi saama asutus, kus kasvatatakse üles põlvkond, kes suudab kommunismi lõplikult ellu viia. Eesmärgi nimel tuli arendada ulatuslikku kommunistlike ideede propagandat, kasutades selleks riigivõimu aparaati ja ressursse.²⁰

Lenini sõnul oli kooli ümberkorraldamine üks tahk kodanluse kukutamisest ja ei olnud mõeldav, et kool võiks olla lahutatav poliiti-

kast.²¹ Esmaülesanneteks kooli reformimisel pidas ta tasuta²² ja kohustusliku üldise ning polütehnilise hariduse sisseadmist nii poisitele kui ka tüdrukutele kuni 16-aastaseks saamiseni; õpilaste varustamist riigi kulul toidu, riiete ning õppevahenditega; kommunistlikult meelestatud õpetajaskonna ettevalmistamist; kogu õppetöö seostamist tootliku tööga ning kommunistlike ideede laialdast propagandat.²³

Kogu haridussüsteem tuli tihedalt siduda kommunistliku propagandaga, õppeprogrammid koostada nii, et neis oleks „spetsiaalne osa pühendatud suure Vene revolutsiooni ajaloole” ning Nõukogude konstitutsiooni selgitamisele.²⁴ Kõik õppeained pidid õpilast kasvatama ideelis-poliitiliselt.²⁵ „Ei ole niisuguseid teaduse ja kunsti vorme, mis ei oleks seotud kommunismi suurte ideedega ja kommunistliku majanduse ääretult mitmekesise tööga.”²⁶ ENSV hariduse rahvakomissari asetäitja Aleksander Valsiner rõhutas: „Matemaatika tunnis käsitletagu ainult matemaatikat ja loodusõpetuse tunnis loodusteadust. Ainult käsitusviis olgu marksistlik ja vastaku dialektilise materialismi nõuetele ning iga sobivat teemat käsitledagu ka ühiskondlikust seisukohast.”²⁷

Nõukogude ideoloogia juurutamisel oli koolil seega kande roll, seda enam, et kool pidi suutma avaldada mõju ka kooliskäiva lapse vanematele.²⁸ Vanemaid ei saanud ideoloogiliselt usaldada. Pimesi mitte ka õpetajaid,

¹⁶ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 107.

¹⁷ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Argo, Tallinn, 2007, lk. 76

¹⁸ TLA, f. R-205, n. 1, s. 95. Tallinna 1. Keskkooli pedagoogilise nõukogu protokollide raamat, 8. mai 1973 – 29. september 1974, protokoll nr.17, 25. märts 1974, l. 62–63.

¹⁹ Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei programm. – NLKP kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused I. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1956, lk. 409–454.

²⁰ Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei programm, lk. 419–420.

²¹ V. I. Lenin. Teosed, 28. köide. Juuli 1918–märts 1919. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955, lk. 69.

²² Tegelikult kaotati õppemaks NSVL üldhariduskoolides täielikult alles 1. septembrist 1956. Vt. Narodnoe obrazovanie v SSSR. Obsčeeobrazovatel' naja škola. Sbornik dokumentov 1917–1973 gg., Moskva, 1974, lk. 192.

²³ V. I. Lenin. Teosed, 29. köide. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1954, lk. 91–92.

²⁴ Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei programm, lk. 449–451; A. Must. Koguteos „Marx-Engels-Lenin-Stalin kultuurist ja kasvatuses”, lk. 65. – Eesti Bolševik 1947, nr. 24, lk. 63–66.

²⁵ Ideelis-poliitilise kasvatuses küsimused nõukogude koolis, lk. 1219. – Eesti Bolševik 1946, nr. 17, lk. 1215–221.

²⁶ Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei programm, lk. 449–451.

²⁷ A. Valsiner. Ühiskondlik-poliitiline kasvatus õppetundides, lk. 124. – Nõukogude Kool 1941, nr. 2, lk. 123–128.

²⁸ Kommunistliku kasvatuses alused. Õpik. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964, lk. 37–38.

Kohtla-Järve 8. lasteaed enne 1953. a., arvatavasti 1951. ERAF f. 1, n. 178, s. 3

ent neid oli siiski mõnevõrra kergem kontrollida ja kohustada, sest õpetaja peab alati tundi andes läbima etteantud programmi, ning nüüd põimiti kõikide ainete õppeprogrammid läbi kommunistliku propagandaga. Õpetaja enese maailmavaatest olenemata olid õppematerjalid kõigile samad ja nende sõnumi eest hoolitseti riiklikul tasemel.

Nõukogude inimese kasvatamisega ei saanud aga oodata lapse koolimineku, sellega tuli alustada juba enne kooli lasteaias. 1941. aasta ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi kinnitatud lasteaia põhikirja järgi oli see nõukogude ühiskondlik kasvatusasutus 3–7-aastastele lastele, „mille eesmärgiks on kindlustada laste igakülgne areng ja kasvatus kommunismi vaimus”.²⁹ Et lasteaias käimine ei olnud kohustuslik, tuli see teha atraktiivseks. Hüvedega, nagu tasuta toitlustamine,

meelitati vanemaid oma lapsi lasteaedadesse panema, et saada neid eemale „buržuulikust atmosfäärist”, mis valitses laste kodudes, mistõttu tuli lasteaedu ehitada ka sinna, kus nende järele esialgu otsest vajadust ei olnudki.³⁰ „Laste kasvatamine ei ole ega saagi olla lastevanemate eraasi, sest sellel on tohutu tähtsus kogu ühiskonna, kogu meie maa tulevikule.”³¹

Lasteaedades sisendati lastele kõige varasemast noorusest alates kommunistlikku dogmat, et Nõukogude Liit on parim maa ja Stalin kõige toredam mees maailmas. Iga lasteaed oli varustatud Stalini portreega, mille loosung: „Suur tänu seltsimees Stalinile meie õnneliku lapsepõlve eest!”³² Sarnased tänuavaldused Stalinile, nt. vabaduse eest, olid meedias tavalised, väljendades ametlikke väärtushinnanguid – ideed, et Nõukogude

²⁹ ENSV Teataja 1941, nr. 25, lk. 325, Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi käskkiri nr. 363 lasteaia põhikirja kinnitamise ja kehtimapanemise kohta, 26.02.1941.

³⁰ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 103–104.

³¹ Kommunistliku kasvatusalused. Õpik. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964, lk. 37–38.

³² J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 103–104.

Aitäh seltsimees Stalinile õnneliku lapsepõlve eest! Repro

Liidu kodanikud olid oma majanduslike ja sotsiaalsete suhete eest tänu võlgu riigi suu-remeelsele juhile. Kui Lenini ajal olid inimesed harjunud oma heaolu eest tänama revolutsiooni, nõukogude võimu, parteid või ka lihtsalt töötavat rahvamassi, siis isikukultuse raames koondus kõik Stalini ümber, eesmärk oli aga mõlemal juhul üks – pisendada tava-inimese kuvandit ajaloos.³³

Nõukogude Liidus kehtis 10-aastane keskharidus, koolikohustus oli maal 4 ja linnas 7 aastat. Üldine 7-klassiline koolikohustus kehtestati 1949. aastal.³⁴ Eestis jäi 1940/41. õppeaastal algkool veel 6-klassiliseks, keskharidust andnud progümnaasium, reaalkool ja gümnaasium moodustasid ühtse keskkooli, mis jäi esialgu samuti endiseks, s. o. 12-klassiliseks. 1944. aastast moodustus Eestis koolivõrk neljaklassilisest algkoolist, seitsmeklassilisest koolist ehk mittetäielikust keskkoolist ja 11-klassilisest keskkoolist. Lisakeskkooliaasta suudeti välja kaubelda vene keele õpetamise ettekäändel (ka Lätis, Leedus ja Gruusias).³⁵ Üleliidulist üleminekut 8-klassilisele koolikohustusele alustati 1959/60. õppeaastal, esimesed 8-klassilise põhikooli lõputunnistused anti 1962/63. õppeaastal.³⁶

Kooliõpetuse ümberkohandamine Eesti NSV-s: uued õppeprogrammid ja õpikud

1940/41. õppeaastaks koostati ajutine õppeplaan. Ajaloos sai peatähelepanu osaliseks Nõukogude Liidu kujunemislugu. Maateaduse tundi lisandus Nõukogude Liidu füüsiline ja majandusgeograafia ning uuendusena hakati maateadust õpetama ka lõpuklassis. Kirjanduse programmi lülitati töörahva elu ja töötingimusi kirjeldav lugemismaterjal, eriline rõhk oli revolutsioonija luulel.³⁷ Samas, kõiki Eesti NSV-s ilmuvate ajalehtede toimetajaid ja eriti ajakirja Looming toimetust kohustati erilise tähelepanelikkusega suhtuma mineviku progressiivseid kirjanikke käsitlevatesse artiklitesse.³⁸ E. Vilde, Fr. R. Kreutzwaldi, A. H. Tammsaare, E. Bornhöhe, L. Koidula jt. kogutud teoste väljaandmisel kohustas „Estpoligrafizdat” toimetuskolleegiume kõrvaldama „tsaari tsensorite ja kodanlike natsionalistide poolt tehtud vead ja möödalaskmised”.³⁹

Matemaatikas ja keemias suurendati tundide arvu. Loodusteaduse kolme viimase klassi programmi lisati darvinismi alused. Algklassides lõpetati koduloo õpetamine, sest selle isamaaline sisu ei olnud vastavuses sovetliku ideoloogiaga. Tunniplaanist jäid välja usuõpetus, ladina ja kreeka keel, kodanikuõpetus ja filosoofia, lisandusid vene keel (alates VI klassist), konstitutsioon (alates VIII klassist) ning juba mainitud NSV Liidu ajalugu ja geograafia. Kehaline kasvatus tuli seostada sõjalise õpetusega.⁴⁰

Et olemasolevad õpikud ei vastanud uutele ideoloogilistele tingimustele ning sobivate õpikute väljaandmine võttis aega, tuli kõigepealt tegelda olemasolevate redigeerimisega, millega alustati kohe 1940. aastal. Näiteks Elmar Muugi „Lühike eesti

³³ J. Brooks. Thank You, comrade Stalin! Soviet public culture from revolution to Cold War. lk. XV.

³⁴ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987, lk. 76.

³⁵ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 50.

³⁶ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 81.

³⁷ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 20.

³⁸ ERAF, f. 1, n. 4, s. 1246, l. 75–76, EKP KK büroo protokoll nr. 32, päevakorrapunkt 40, 26.11.1951.

³⁹ Samas, l. 71–72, EKP KK büroo protokoll nr. 32, päevakorrapunkt 32, 26.11.1951.

⁴⁰ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 20.

keeleõpetus I” ning Elmar Muugi ja Mihkel Tedre „Lühike eesti keeleõpetus II” said loa edasiseks kasutuseks üksnes alles seejärel, kui kordusväljaandes olid harjutustest kõrvaldatud laused, mis algasid sõnadega: „Võidukat Võnnu lahingut...”, „Soomusrongil...”, „Issand õnnista...” jne. Pärast nende paranduste tegemist tuli raamat uuesti esitada ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi kooliosakonnale lõpliku loa saamiseks.⁴¹ Tallinna Tehnikaülikooli vanemassistent R. Aavakivi kirjutas oma retsensioonis Jüri Grünthali⁴² ja Gerhard Rägo „Algebra õpik keskkoolile” ning Rägo ja Arnold Vihmani „Algebra harjutustik keskkoolile” kohta, et nimetatud õpikud on väärtuslikud õppevahendid, ent ideoloogiliselt sobimatud on ülesanded, mille teemad on pärit erakapitali huvipiirkonnast: „Kogu raamatu ulatuses leidub kapitalistlikust mõtteilmast päritolevaid küsimusseadeid.” (Ebasobivate ülesannete loetelus leidub selliseid pealkirju nagu „Kasu kauplemisest”, „Talu ost-müük”, „Streik”, „Leiva hinnatõus” jne.) Ka ei olnud retsensent päri ülesandes „Ajaloolised andmed” toodud lühenditega „e. Kr” ja „p. Kr”.⁴³ Sama retsensent on arvustanud veel mitut matemaatikaõpikut, tuues mittesobivana välja taas finantsmatemaatika käsitluse, mis on rajatud kapitalistlikule majandussüsteemile „ja vajab seega riikliku korralduse seisukohalt revideerimist”; ka ülesanded, mille teemaks oli annetuste kogumine, ning harjutused, kus oli kasutatud pärisnime Eesti Vabariik või nime-

tatud nõukogude ajalookäsitlusele ebasobivaid sündmusi selle minevikust.⁴⁴ Parandatud õpikud varustati lugemispaladega Leninist, Stalinist, Suurest Oktoobrirevolutsioonist, sangarlikust Punaarmee, tööliskangelastest-stahhaanovlastest, kolhoosidest, pioneeridest jms. Leninit ja Stalinit idealiseeriti neis kui töölisi, võitlejaid, rahva sõpru ja õpetajaid.⁴⁵

1944. aastal jätkati poolleijäänud tööd õpikutega. Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu ja EKP KK määrus 27. detsembrist samal aastal nõudis koolides õppe-kasvatustöö ümberkorraldamist nõukogude pedagoogika põhimõtete alusel ning iseseisvus- ja Saksa okupatsiooni aegsete õpikute mitte enam redigeerimist, vaid kõrvaldamist.⁴⁶ Uute õpikute väljaandmisel oli ideoloogiaküsimus esimesel kohal ning kirjastamist suunasid partei ja valitsus.⁴⁷ „Esimeseks tingimatuks nõudeks õpiku suhtes on kommunistliku suuna täielik kindlus.”⁴⁸ Nii esitati uutes õpperaamatutes töölisklassi, s. o. nõukogude rahvast ühtse massina, kes elas ühtemoodi, võitles samade väärtuste eest ja reageeris ühiskonnas toimuvale üheselt.⁴⁹

1948. aastal vastu võetud uued õppeprogrammid olid kõikides ainetes varasemaga võrreldes märksa ideologiseeritumad ning surve tugevnes veelgi. Kui 1949/50. õppeaastani lubati uute õpikute ootel veel paljudes ainetes (eesti, vene, saksa ja ladina keel, matemaatika, Eesti geograafia, füüsika ning keemia) kasutada Eesti Vabariigis koostatud õpikuid, siis nüüd taheti kõrvaldada isegi Eestis koos-

⁴¹ ERA, f. R-14, n. 1, s. 300, l. 1, Kooliosakonna Algekooliasjade abijuhataja Eesti Kirjanduse Seltsile, 10.09.1940.

⁴² Rohkem tuntud eestistatud nimega Jüri Haldre.

⁴³ ERA, f. R-14, n. 1, s. 300, l. 21, R. Aavakivi retsensioon õpperaamatutele J. Grünthal-G. Rägo „Algebra õpik keskkoolile”, G. Rägo-A. Vihmani „Algebra harjutustik keskkoolile”, dateerimata.

⁴⁴ ERA, f. R-14, n. 1, s. 300, l. 23, R. Aavakivi retsensioon õpperaamatutele E. Eterv-G. Rägo „Matemaatika õpik humanitaargümnaasiumile”, K. Ratassepp-G. Rägo „Matemaatika harjutustik gümnaasiumile, I klassi kursus”, K. Ratassepp-G. Rägo „Matemaatika harjutustik gümnaasiumile, II klassi kursus”, K. Ratassepp-G. Rägo „Matemaatika harjutustik gümnaasiumile, III klassi kursus”, 30.08.1940.

⁴⁵ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 107–108.

⁴⁶ ENSV Teataja 1945, nr. 2, lk. 23, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku (b) Partei Keskkomitee määrus koolide töö parandamise kohta, 27.12.1944.

⁴⁷ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 52.

⁴⁸ B. Jessipov, N. Gontšarov. Pedagoogika. Õpik pedagoogilistele koolidele II. Pedagoogiline Kirjandus, 1947, lk. 161.

⁴⁹ A. M. Pankratova (toimetaja). NSV Liidu ajalugu III. Õpperaamat keskkooli XI klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1951, lk. 271.

tatud nõukogudeaegsed õpikud. Ideoloogilisi mõdalaskmisi leiti kõige rohkem olevat kirjanduse lugemikes. Siiski jäi endiselt kasutusse üsna palju Eestis koostatud õpikuid, õppeaastal 1952/53 oli 115 kasutuselolevast õpperaamatust 45 kirjutatud Eesti NSV-s, ülejäänud olid Vene NFSV õpikute tõlked, nende seas ajalooõpikud.⁵⁰

Ent koolisüsteemi täielik kohandamine nõukogude õppekorralduse ja kasvatusliku ideoloogia nõuetele võttis aega veel aastaid ja selle käigus muudeti õppeprogramme korduvalt. Suurema tähelepanu osaliseks said eriti ajaloo, aga ka eesti ja vene keele, kirjanduse ning maateaduse õpetamine.⁵¹ „Erilist kohta õpilaste maailmavaate kujundamisel omavad sellised õppeained nagu ajalugu, kirjandus-õpetus, NSV Liidu ja ENSV konstitutsioon ja maateadus.”⁵²

Ajaloo „õige” õpetamine

Kogu sovetiaja jooksul käsitleti ajalugu eeskätt propagandarelva ja ideoloogilise kasvatusvahendina. Kommunistliku partei ülemvõimu ja nõukogude korra idealiseerimine ajaloo abil pidi aitama muuta ühtseks kogu Nõukogude Liidu, kõrvaldama kahtlused ja teisitimõtlemise kommunistliku režiimi suhtes. Nõukogude propaganda pidi tagama elanikkonna lojaalsuse ning impeeriumi püsijäämise.⁵³ Mõistagi ei olnud rahvuslikul ideoloogial ajalooõpetuses enam kohta, see tembeldati valeks ning sovetlik käsitus õigeks. „Nõukogude Eesti koolis tuleb taas-

tada eesti rahva ajaloo õige õpetamine, mis näitab eesti rahva sõprust vene rahvaga ja selle kujunemist paljude sajandite ühises võitluses saksa rööv vallutajate vastu.”⁵⁴

Võrreldes teiste õppeainetega, sattusid ajalootunnid erilise ideoloogilise tähelepanu alla. „Ajalugu on parteiline teadus.”⁵⁵ „Üheks tähtsamaks ülesandeks ajaloo õpetamisel on nõukogude patriotismi kasvatamine.”⁵⁶ Selliste loosungitega kirjeldati ajalootundide riiklikku tähtsust.

Vene ajaloo nimetuse asemel hakati kasutama NSV Liidu ajaloo nimetust, mille õpetust muudeti patriootilisemaks.⁵⁷ „Nõukogude inimesed tunnetavad uhkusega, et NSV Liit on tõelise demokraatismi ja rahvastevahelise rahu kants, on eesrindliku ühiskondliku mõtte, hariduse, teaduse, kirjanduse ja kunsti maa.”⁵⁸ Elu Nõukogude Liidus kujutati tõelise pudrumäena.

Ametliku ajalookontseptsiooni järgi tuli Nõukogude Liitu vastupidiselt teistele suurriikidele ülistada kui väsimatut kogu maailma rahu eest võitlejat. Kujukas on David Brandenbergeri näide ühe nõukogude ajalooõpetaja tõdemusest, et võib-olla ei tea tema õpilased ideaalselt kõiki ajaloolisi fakte, kuid on üks, mida nad kindlalt teavad: nad mõistavad, keda peavad vihkama ja keda armastama.⁵⁹

Eestis algas ajalooõpetuse ümberkorraldamine õppekava koostamisega 1944/45. õppeaastaks. Mingisugust sisulist tööd eesti ajaloolastel siin olla ei saanud. Ajalooõpetuse põhiülesanne oli üleliiduliselt paika pandud

⁵⁰ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 391–392.

⁵¹ Samas, lk. 398.

⁵² Ajaloo ja kirjandusloo õpetamisest Eesti NSV keskkoolides, lk. 9. – Eesti Bolševik 1948, nr. 5, lk. 9.

⁵³ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana. – Tuna 2007, nr. 3, lk. 47.

⁵⁴ ENSV Teataja 1945, nr. 2, lk. 23, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku (b) Partei Keskkomitee määrus koolide töö parandamise kohta, 27.12.1944.

⁵⁵ A. I. Stražev. Ajaloo õpetamine koolis, meie noorsoo ideelis-poliitilise ja kõlbelise kasvatuses võimas relv. – Nõukogude Kool 1947, nr. 8–9, lk. 484.

⁵⁶ Samas, lk. 487.

⁵⁷ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 396–397.

⁵⁸ A. M. Pankratova (toimetaja). NSV Liidu ajalugu III, lk. 493.

⁵⁹ D. Brandenberger. National bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, lk. 76.

Eksam Koeru Keskkoolis Järvamaal mais 1950. Foto: L. Kokk EFA-0-3011

– kasvatada NSV Liidu ajaloo kaudu nõukogude patriotismi. Olulisim teema oli Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, nagu ametlikult nimetati bolševike võimuhaaramist 1917. aasta novembris ning mida kuni NSVL-i kokkuvarisemiseni tuli ortograafilise erandina ajaloosündmuste tähistamiseks kirjutada läbiva suure algustähena. Järgnes NSV Liidu ajalugu alates 1922. aastast kuni tänapäevani. Õpikud olid tõlgitud vene keelest ning vastasid kehtestatud nõuetele ja juba valmis programmidele.⁶⁰ Tiiu Kreegipuu sõnul sai ajaloost oluline võimuinstrument, mille abil taheti asendada senised rahvusidentiteetid nõukogude identiteediga.⁶¹

Ajaloo „õigeks” õpetamiseks töötati ümber ka kirjanduse programmid. Olulist mõju avaldasid ÜK(b)P Keskkomitee otsused ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta⁶²

14. augustist 1946, olgugi et neis otsustes ei olnud põhimõtteliselt midagi uut. Ajakirjade toimetustele heideti ette, et nad olid unustanud leninismi seisukoha, et ajakirjad, olgu siis teaduslikud või kunstilised, ei saa olla apoliitilised. Nõukogude kord ei saanud kannatada noorsoo kasvatamist nõukogude poliitika suhtes ükskõikses ja ideetus vaimus. Konkreetset oli otsustes juttu ka nõukogude kirjandusest, mida nimetati maailma kõige eesrindlikumaks. Nõukogude kirjanduse jõud peituvat selles, et ta kannab üksnes rahva ja riigi huve ning tema ülesanne seisneb riigi abistamises noorsoo õiges kasvatamises eesmärgiga kasvatada üles ärgas põlvkond, kes usub oma tegevusse ega kardata takistusi ja nende ületamist – ideetus, apoliitilisus, „kunst kunsti pärast” on nõukogude kirjandusele võõras, kahjulik kogu rahvale ja riigile.⁶³

⁶⁰ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 396–397.

⁶¹ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk. 48.

⁶² A. Elango. Pedagoogika ajalugu. Valgus, Tallinn, 1984, lk. 227.

⁶³ Postanovlenie Orghjuro CK VK(b)P O žurnalax „Zvezda” i „Leningrad”, 14 avgusta 1946 g. Moskovskij Gosudarstvennyj Universitet im. M. V. Lomonosova, Istoričeskij fakul’tet, <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/USSR/journal.htm>, vaadatud 14.01.2009.

Otsust ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta on oma magistritöös analüüsinud ajaloolane Tiiu Kreegipuu, kes tõdeb, et nimetatud otsus sai oluliseks ideoloogiliseks suunaandjaks kogu Nõukogude Liidu kultuuripoliitika, sh. hariduselu kujundamisel. 1946. aasta augustist alates karmistunud ideoloogilist survet kultuuripoliitikale hakati ÜK(b)P KK ideoloogiasekretäri A. Ždanovi järgi nimeutama ždanovluseks, mis põhijoontes tähendas sõjaeelse parteipoliitika taastamist, kultuuri puhastamist Lääne mõjudest ning ideoloogilise kontrolli märgatavat tugevnemist.⁶⁴

Uutes õppeprogrammides pöörati suurt tähelepanu, küll nõukogude sildi all, vene rahva ajaloole ja kultuurile, tähtsustades seoseid vene rahvaga ja vene kultuuri osa maailmakultuuri rikastamisel.⁶⁵

1948. aasta uues ajaloo programmis suurendati ajaloo õpetamise mahtu 4.–11. klassis kokku 122 tunni võrra. Ajalugu õpetati 8 kooliaasta jooksul nüüdsest 748 tundi, millest NSV Liidu ajaloole kuulus 405 ja üldajaloole 343 tundi. Aasta pärast kasvas ajalootundide arv 795-le. Neljandas klassis alustati ajaloo elementaarkursusega, milles oli kandev osa Stalini isikul. 5. klassis õpiti Vana-Idamaa ja Vana-Kreeka ajalugu, 7. klass õppis keskaega, 8. klassis alustati uusaajaga, mille õpe jätkus 9. klassis, kus lisandus ka NSV Liidu liiduvabariikide ajalugu kuni 1913. aastani. 10. klassis jätkati liiduvabariikide ajaloo kuni 19. sajandi lõpuni ning 11. klassis käsitleti NSV Liidu ajalugu 20. sajandil ja uusimat aega.⁶⁶ Kõike, mis eelnes 1917. aastale, kirjeldati kui Suure Oktoobri-revolutsiooni eellugu.⁶⁷

Kuni 1948/49. õppeaastani nõuti keskkooli lõpueksamit üldajaloos, edaspidi aga NSV Liidu ajaloo. Sisulist muutust see kaasa ei toonud, sest ka varasema üldajalooeksami puhul olid iga pileti neljast küsimusest kolm Nõukogude Liidu ajaloo kohta.⁶⁸

Ajaloo õpetuse tähtsusest tulenevalt olid erilise luubi all ka ajalooõpetajad ise. Seepärast tehti kõikide haridusosakondade juhatajad, tehnikumide direktorid ja õpetajate seminaride ning eelkoolikasvatuse seminari direktorid isiklikult vastutavaks selle eest, et neile alluvate koolide ajalooõpetajate nimekiri ja nende isikuandmete lehed (ankeedid) koos foto, põhjaliku elulookirjelduse ja iseloomustuse ning tööle-nimetamise käskkirja ära kirjutajaga saadetaks haridusministeeriumile. Viivitamatult kästi teatada igasugustest personalimuudatustest ajalooõpetajate seas.⁶⁹

Nõukogude ajalooõpetuse eesmärk oli kujundada kindlaksmääratud ajalooteadvust. NLKP ettekirjutuste järgi tähistas see võimet teada kõige tähtsamaid ajaloosündmusi, mis seondusid nõukogude võimu rajamise, kindlustamise ja kaitsmisega. Eelkõige tuli uskuda kommunistliku partei ülimumlikkusesse ning illusiooni, et senine ebavõrdsus asendub täieliku võrdsusega kommunistlikus ideaalses ühiskonnas, mille lõi nõukogude võim.⁷⁰ David Brandenberger on osutanud, et 1940. aastate teisel poolel muutus propaganda aina venekesksemaks. Nõukogude Liidu liikmesriikide ajaloo ja kultuuri panust ühisesse Nõukogude ajalookatlasse hakati järjest enam täielikult maha vaikima ning vene rahva ajalugu ja kultuuri veelgi enam esile tõstma.⁷¹

⁶⁴ T. Kreegipuu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel, lk. 31.

⁶⁵ A. Elango. Pedagoogika ajalugu, lk. 227.

⁶⁶ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeeleaga üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 399–401.

⁶⁷ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 108.

⁶⁸ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeeleaga üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 401.

⁶⁹ ERA, f. R-14, n. 3, s. 318, l. 12, ENSV Haridusministri asetäitja H. Maran Haridusosakondade juhatajaile, tehnikumide direktoreile, õpetajate seminaride ja eelkoolikasvatuse seminari direktorile, 12.02.1948.

⁷⁰ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeeleaga üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 90.

⁷¹ D. Brandenberger. National bolshevism, p. 196.

1945. aasta 12. septembri EK(b)P keskkomitee büroo otsusega „Ajaloõ õpetamisest Eesti NSV koolides” asuti maha vaikima ka siinset ajalugu, s. t. Eesti koolides lõpetati täielikult kohaliku ajaloo õpetamine kuni marksistliku õpiku väljaandmiseni.⁷²

Alles 1948. aastal kinnitatud programmi järgi lubati Eesti ajalugu õpetada neljandas ja üheteistkümnendas klassis, ent seda ainult juhul, kui valmib Eesti ajaloo õpik. Kuivõrd seda ei koostatud, siis Eesti ajalugu enam lihtsalt ei õpetatudki.⁷³ Pärast Tartu ülikooli Eesti ajaloo kateedri likvideerimist 1949. a. suvel lõpetati sügisel Eesti ajaloo õpetamine üldhariduskoolides aga uuesti (1940. aastate lõpul ja 1950. aastate alguses lõpetati rahvusliku ajaloo tundide andmine ka teistes Balti liiduvabariikides).⁷⁴ Eesti ajaloo õpetuse taastamise küsimuse tõstasid Tartu ülikooli ajaloolased päevakorda vahetult pärast Stalini surma, avalikkuses arutati seda 1954. aasta kevadel toimunud TÜ ajaloo osakonna korraldatud esimesel ajalooõpetajate nõupidamisel Tartus. 1955. aastal koostas TÜ ajaloo osakonna õppejõud Karl Laigna Eesti ajaloo programmi üldhariduskoolidele, kuid ENSV Haridusministeerium seda ei kinnitanud. Sellest hoolimata prooviti osades Tartu koolides selle järgi õpetada. Ametliku programmi järgi hakati koolides Eesti ajalugu õpetama alles 1957/58. õppeaastal (40 tundi), mitteametlikult oli seda paljudes koolides praktiseeritud juba varem.⁷⁵ Esimese Eesti ajaloo õpiku makett valmis 1957. aastal.⁷⁶

Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine teistes ainetundides

Nagu eespool juba öeldud, tuli ideoloogilist kasvatustööd viia läbi absoluutselt igas ainetunnis. Sellest lähtus ka õpetajatele suunatud perioodika. 1940. aastal hakkas ilmuma ajakiri Nõukogude Kool, mille puhul pidas tollane hariduse rahvakomissar Nigol Andresen „iseendast-mõistetavaks nähtuseks, et „Nõukogude Kooli” tellivad ja loevad kõik [originaali rõhutus] N. Eesti õpetajad”.⁷⁷ Ajakirjas ilmus pidevalt soovitusi, pigem küll nõudmisi, kuidas kasvatada õpilastest truid kommuniste. Samamoodi kandis ideoloogiliste näpunäidete jagamise eest hoolt ka ENSV Haridusministeeriumi teine häälekananja Nõukogude Õpetaja. Nõukogudeaegne trükiajakirjandus ei pidanudki kajastama igapäeva elu, vaid seda käsitleti eelkõige ideoloogilise relva ja parteipropaganda edastamise ühe olulisema vahendina, sest trükimeediat oli parteiorganitel raadiost ja hiljem ka televisioonist lihtsam igapäevaselt kontrollida ning suunata.⁷⁸

1940. aastakäigu Nõukogude Kooli teises numbris avaldati Pavel Gruzdevi artikkel nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamisest, mis on kujukaks näiteks Nõukogude Koolis numbrist numbrisse avaldatud kirjatöödest. Ta tõi näpunäiteid, kuidas iga õpetaja peab kasvatama õpilastes nõukogude patriotismi oma aine abil. Kirjandusõpetaja kujundagu õpilaste poliitilisi veendumusi

⁷² Vt. selle kohta lähemalt: ERAF 1-4-206, lk. 11-12. Eesti ajaloo õpetamisest ENSV koolides, 12.09.1945; A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldharidusega koolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 398; Olaf Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinn 2008, lk. 13–14.

⁷³ ERAF, f. 1, n. 4, s. 1028, l. 168, Keskkoolide ENSV ajalooõpiku küsimusest, 21.09.1950; A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 401–402.

⁷⁴ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 402–403, 408–409.

⁷⁵ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 68–71.

⁷⁶ Eesti NSV ajalugu (õpik keskkooli IX–XI klassile), Tallinn, 1957.

⁷⁷ ERA, f. R-14, n. 1, s. 48, l. 33, Hariduse Rahvakomissariaadi 1940. a. 21. septembri ringkiri nr. 3888 koolivalitsustele, koolide inspektoritele, koolijuhatajatele ja kõigile õpetajatele ajakirja „Nõukogude Kool” asjas.

⁷⁸ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk. 53–54; T. Kreegipuu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel, lk. 44.

sobivalt valitud kirjanditeemadega, milleks Gruzdev pakkus selliseid nagu „Miks ma armastan oma kodumaad”, „Miks Pavel Kortšagin⁷⁹ on nõukogude noorsoo armastatuim kangelane” jne. Teemadest endist olulisemaks pidas ta aga mõistagi nende analüüsi, kus tuli erilist rõhku osutada „väärarvamuste, -tulemuste ja -hinnangute” üle arutlemisele.⁸⁰ Tõepoolest kasutati kirjandeid mitte ainult õpilaste veendumuste kujundamiseks, vaid ka nende kontrollimiseks. Just sel eesmärgil käskis ENSV Haridusministeerium 1946. aastal korraldada koolides kirjandite kirjutamist 7. ja 11. klassis, andes teemadeks vastavalt „Võidukas Punaarmee saabus Sinu kodukohta” ja „Minu osa sotsialistliku ühiskonna hüvangu tõstmisel ja kindlustamisel”.⁸¹ Emakeele ja kirjanduse lugemikud sisaldasid ohtralt sobivaid jutustusi ja katkendeid, nt. „Leninist”, „Kohtumine Staliniga”, „Väejuht Suvorov”, „Stalin ja Vorošilov rindel”, „Kuidas karastus teras” jne.⁸²

Oluline koht ideoloogilises kasvatustöös oli ka võõrkeeletundidel. 4. septembril 1951 ilmus Nõukogude Õpetajas mahukas artikkel Nõukogude Liidu hümnid õpetamisest vene keele tunnis. Õpetajal soovitati tunni alguses seletada, et Nõukogude Liidu hümnis ülistab rahvas seda, mis on talle kõige kallim – oma sotsialistlikku kodumaad.⁸³ Võõrkeeletundides pakkusid ainest muidugi ka õpikud. Näiteks 1951. aasta inglise keele VIII klassi õpiku avapeatükk on patriootiline lugemispala Stalini sünnikohast.⁸⁴ Õpik hoolitseb igati vajaliku sõnumi eest, kirjeldades näi-

teks, et Nõukogude Liidus on kõige rohkem häid lastekirjanikke maailmas, samal ajal kui Ameerika lapsed peavad lugema koomikseid, mis mürgitavad nende meeli, sest ühegi koomiksi supermehest peategelane ei ole piisavalt tugev, et võita Ameerika kuritegevust. Kohalikud riigijuhid ei võta aga laste kaitseks midagi ette, sest nad tahavad uut sõda ja tänased lapsed on homme sõjavägi.⁸⁵ Samal ajal on 1950. aasta saksa keele õpikus Punaarmee aastapäevale pühendatud peatükk loosungitega *Es lebe die Sowjetarmee!* (Elagu Nõukogude armee!), *Es lebe die Sowjetflotte!* (Elagu Nõukogude sõjamerelaevastik!), *Es lebe die Sowjetluftflotte!* (Elagu Nõukogude õhujõud!).⁸⁶

Muusika- ja kunstitude tuli samuti rakendada patriotismi ja internatsionalismi kasvatamisel. „Õpetaja seletab vene klassikalise muusika maailmlikku tähtsust, jutustab vene heliloojate ja maalikunstnike mõjudest välismaa kunstnikele [– – –].”⁸⁷ Muusikatundide kohustuslikku repertuaari kuulusid laulud „Internatsionaal”, „Julgesti, vennad, nüüd tööle”, „Punane lipp”, „Leinamarss” ja „Laul kodumaale”. Valitava lauluvara seas olid muu hulgas laulud „Komintern”, „Laul Stalinist”, „Laul Vorošilovist”, „Tööväe marss”, „Ühisrinde laul” jt.⁸⁸ Tallinna 8. mittetäieliku keskkooli õpilane Leelo Tamm meenutab, et kui kooli hommikused kogunemised algasid „Internatsionaali” laulmisega, siis seda ta kaasa ei laulnud, kuid mis üldse laulmisse puutub, siis tuleb tunnistada, et Isaak Dunajevski jt. heliloojate hoogsad

⁷⁹ Nikolai Ostrovski romaani „Kuidas karastus teras” peategelane. Raamatu esmatrükk ilmus 1934. aastal, 1935. aastal anti välja selle parandatud trükk, milles esines originaalist rohkem parteipropagandat ning nõukogude pateetikat. Kuigi teos põhineb suure osas tõsielul, on selles liialdusi ja väljamõeldisi, eriti mis puudutab Venemaa kodusõda käsitlevat osa. Raamat kuulus üldhariduskoolide kohustusliku kirjanduse hulka.

⁸⁰ P. N. Gruzdev. Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine, lk. 98.

⁸¹ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 28.

⁸² Vt. nt. J. Seiental. Emakeele lugemik IV klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1950; A. Selmet. Kirjanduse õpik-lugemik VI klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1950.

⁸³ T. Burmeister. NSV Liidu hümnid käsitlemine 4. klassis. – Nõukogude Õpetaja 1951, nr. 37, 14.09.1951, lk. 3.

⁸⁴ J. Belova, L. Todd. Inglise keele õpik VIII klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1952, lk. 3–4.

⁸⁵ J. Belova, L. Todd. Inglise keele õpik VIII klassile, lk. 8–11.

⁸⁶ M. Petrenko, M. Jastržembskaja. Saksa keele õpik VI klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1951, lk. 62.

⁸⁷ P. N. Gruzdev. Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine, lk. 99.

⁸⁸ ERA, f. R-14, n. 1, s. 48, l. 26, Üldlauluvara keskkoolidele 1940/41. kooliaastaks, kinnitanud Hariduse Rahvakomissar Nigol Andresen, 16.09.1940.

ja viisirikkad laulud hakkasid paratamatult meeldima.⁸⁹

Ka reaalinete õpetajad pidid oma tunnis ideoloogilist kasvatustööd tegema, jutustades näiteks keemia tähtsusest riigikaitses ja sidudes füüsikaõpetuse orgaaniliselt „meie maa” tehnikaga; rääkides suurtest teaduse esindajatest, kellel vastupidiselt kapitalistlike maade teadlastele oli nõukogude viljastavais tingimustes lausa lust töötada ning tunnustust leida.⁹⁰ Füüsika- ja keemiatunnis pidi õpetaja ideoloogilise kasvatuse läbiviimisel olema loominguilisem kui näiteks matemaatikaõpetaja, sest siin ei pakkunud õpik abivahendeid rohkem kui üksnes sissejuhatuses mõne sõnaga rääkides „meie suure kodumaa elektrifitseerimisest” või edastades selektiivselt ainult vene teadlaste lühieelulugusid.⁹¹ 1951. aastal ilmiski Nõukogude Õpetajas artikkel, milles tuletati füüsikaõpetajatele meelde nende unarusse kippuma jäävat kohustust õpilaste materialistliku maailmavaate kujundamisel.⁹² Matemaatikaõpetajatel oli kasvatustliku momenti tundi mõnevõrra lihtsam sisse tuua, sest õpikute tekstülesanded juba sisaldasid näiteks võrdlusi käitise kõige mahajäänuma töötaja ja stahhaanovlase päevanormide täitmise kohta jms.⁹³ „Numbrite keel on veenev, on tarvis, et matemaatikaõpetaja niisama kui ajaloo- ja maateaduseõpetajagi kasutaks ära sotsialistliku ülesehitustöö arvulisi andmeid,” rõhutati Nõukogude Õpetaja toimetuseartiklis 21. septembril 1951.⁹⁴

Ideoloogilise kasvatuse teostamisel peeti väga oluliseks maateaduse tunde. ENSV hariduse rahvakomissari asetäitja Valsiner selgitas 1941. aasta Nõukogude Kooli veeb-

ruarinumbri artiklis „Ühiskondlik-poliitiline kasvatus õppetundides” hariduse rahvakomissariaadi juhiseid keskkooli III, IV ja VI klassi maateaduse kava suhtes. Maateaduse tundides kohustati õpetajat 2/3 tundidest keskenduma majandusgeograafilisele ülevaatele ning ülejäänud aeg tuli pühendada NSVL poliitilisele ja regionaalsele geograafiale. Eesti NSV geograafiale pühendati kaks tundi. Eraldi rõhutati juhendis, et Eesti NSV käsitlemisel tuleb kritiseerida kodanlikku korda, näidates, et 1919. aasta maaseadus ei lahendanud maaküsimust „töötavate talupoegade huvisid silmas pidades” ja et Eesti tööstust arendati valessti, nii et tulemuseks oli tööpuudus. Seevastu tuli aga näidata, „milliseid suuri saavutusi on kätte võidetud pärast 21. juuni 1940. a. töötava rahva revolutsiooni majanduselu sotsialistlikele rööbastele asetades”.⁹⁵

Ideoloogilise kasvatuse elluviimiseks rakendati ka kooliraadiot, mille saateid oli Eesti raadioringhääling andnud eestrisse 1936. aastast kaks korda nädalas kuulamiseks tunni ajal õppetöö osana. 1940. aastal jõudsid saated eestrisse 15. oktoobril, see on kaks nädalat hiljem kui varasematel aastatel, sest saadete tegemiseks tuli hankida sobivat materjali, „[– –] kuna saated nagu kogu õppetöö koolideski – peavad lähtuma hoopis uutest ideelistest alustest [– –]”.⁹⁶ Õpilastel oli nüüd võimalik kuulata saateid Nõukogude Eesti sünnist ja „astumisest” Nõukogude Vabariikide Liitu, pioneeride elust ja tegevusest, „Internatsionaali” sünnist ja elukäigust, lendurite-punaarmeeelaste elust, Oktoobrirevolutsiooni sündmustest Leningradis, stalinlikust konstitutsioonist ja nõukogude noorusest jne.⁹⁷

⁸⁹ Eesti Rahva Muuseum (edaspidi ERM), KV 783, lk. 416–417.

⁹⁰ P. N. Gruzdev. Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine, lk. 99.

⁹¹ Vt. nt. I. Sokolov. Füüsika X klassile. Elekter. Eesti Riiklik Kirjastus, 1952; V. Levšenko, M. Ivantsova, N. Solovjov, V. Feldt. Keemia X klassile, Eesti Riiklik Kirjastus, 1952.

⁹² K. Jelizarov. Õpilaste maailmavaate kujunemine. – Nõukogude Õpetaja 1951, nr. 36, 07.09.1951, lk. 3.

⁹³ O. Rünk, H. Roos. Matemaatika õpik V klassile. II vihik. Pedagoogiline Kirjandus, Tallinn, 1948, lk. 25.

⁹⁴ Kommunistlikust kasvatusest matemaatikatunnis (S. Ponomarjovi järgi). – Nõukogude Õpetaja 1951, nr. 38, 21.09.1951, lk. 4.

⁹⁵ ERA, f. R-1013, n. 1. s. 217, pagineerimata, juhiseid keskkooli III, IV ja VI klassi maateaduse kava suhtes, ringkiri, 17.02.1941.

⁹⁶ ERA, f. R-14, n. 1. s. 400, l. 3–4, Riigi Ringhääling ENSV Hariduse Rahvakomissariaadile, 09.10.1940.

⁹⁷ ERA, f. R-14, n. 1, s. 400, l. 4–5, 8, ENSV Ringhäälingu kooliraadio saatekava 1940/41. aasta oktoobri-, novembri- ja detsembrikuus.

Nõudest kasvatada igas ainetunnis noortes nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kubisesid kõik haridusalased otsused ning õppe-kasvatustööd käsitlevad artiklid ajakirjanduses. Seejuures torkab teravalt silma, kuidas rõhutati küll nõukogude rahvaste vahelist sõprust ning kõrget kultuurilist taset, kuid selle kõige juures räägiti nõukogude rahvast siiski kui vene rahvast, kes päästis teisi ikkest ning tõstis ühtlasi rahvaste kõlbelist taset. „Kõigi nõukogude vabariikide rahvad nägid Venemaa Föderatsioonis ja vene tööliklassis oma loomulikku juhti.”⁹⁸

Ideoloogiline kasvatus koolis, kooliinspektorite aruannetes ja kaasaegsete mälestustes

Kui lähtuda kooliinspektorite aruannetest, siis ei erinenud olukord koolides kuigi palju sellest, mida nõutud. Oli muidugi ka juhuseid, kus kooli ideoloogilise kasvatusorganiseerimisega sugugi rahul ei olnud, kuid tunduvalt rohkem esineb kiitvaid aruandeid. Muidugi olenes palju kooli juhtkonnast ja õpetajatest ning ka sellest, kui hästi keegi oma nõukogudevastast meelsust varjata oskas või seda varjata tahtiski. Inspektorite kirjutatut ei saa võtta ka puhta kullana, sest mitte alati ei pruugitud olukordi kajastada just nii, nagu need tegelikult olid. Nii ei loe aruannetest, mis on sõnastatud väga üldiselt ja ajastukohaselt, kirjeldades paari lausega töstmist, parandamist, tõhustamist ja süvendamist, tegelikult mitte midagi välja. Näiteks Altof Lammas, Läänemaa täitevkomitee haridusosakonna inspektor, on ühena paljudest sarnastest kirjeldanud temale alluvate koolide ideelis-poliitilist kasvatustööd 1947. a. sügisel järgmiselt: „Poliitilise kasvatustöö teostamine õppetöö kaudu on tunduvalt paranenud. Õppejõud on pööranud tõsiselt tähelepanu tunniteemas

leiduvate kasvatuslike momentide esiletõstmiseks ja süvendamiseks.”⁹⁹

Leidub ka äärmiselt põhjalikke aruandeid, üks selliseid on Juhan Heinpalu Virumaa koolide 1946. a. novembri ja detsembri aruanne, kus ta on ideoloogilise kasvatusel läbiviimise lausa protsentuaalse täpsusega välja toonud: „Minu poolt oktoobrikuus inspekteeritud koolide tundides oli poliitkasvatuse moment sisse toodud ainult 15% ulatuses. Novembrikuus oli see tõusnud juba 33-le. Detsembrikuu lõpuks oli keskmine protsent juba 50.” Ideoloogilise kasvatusel osa tundides tõi inspektor aruandes välja iga kooli kohta eraldi: Väike-Maarja 7-klassilises koolis 80%, Püdivere ja Kurtna koolis 60%, Tammiku, Simuna ja Äntu koolis 50%, Väike-Maarja keskkoolis ja Kohtla-Järve eesti õppekeelega keskkoolis 40% ning Kohtla-Järve vene õppekeelega keskkoolis 35%. Inspektor oli väga rahul ka sellega, et kui nõukogulik ideoloogia oli tunniteemasse sisse võetud, siis sobis see tunni teema ja ainega ning ta kirjeldas ülevaates põhjalikult õpetajate tööd tunnis.¹⁰⁰ Siinkohal mõned näited.

Püdivere kooli kolmanda klassi matemaatikatunnis lahendasid õpilased ülesandeid teraviljanormi täitmisest, kui õpetaja H. Roosvald küsis klassis ühelt poisilt, kui suur on viljanorm tema isal. Poiss vastas, et 140 kg, mispeale õpetaja imestas, et nii vähe, ja küsis, kas viidud. Õpilane seepeale, et ikka viidud, kuidas siis muidu. Inspektori arvates oli see viimane vastus öeldud väga uhkelt. Õpetaja selgitas seejärel kogu klassile: „Ega muidu ei saa küll, sest tööline ja intelligents tahab ka leiba. Nemad abistavad jälle talumeest. Käsi peseb kätt.” Sama kooli teise klassi emakeele tunnis loeti juttu „Nälg” ning õpilased oskasid kohe leida, et nälg tuleb inimesel, kes ei viitsi tööd teha, sest, kes ei tööta, see ei pea ka sööma. Selle peale selgitas aga õpetaja, et kapitalistlikes maades kapitalist ei tee tööd,

⁹⁸ A. M. Pankratova (toimetaja). NSV Liidu ajalugu III, lk. 355.

⁹⁹ ERA, f. R-14, n. 4, s. 28, l. 128p, Läänemaa TK Haridusosakonna koolide inspektor Altof Lammase septembri- ja oktoobrikuu 1947. aasta aruanne, dateerimata.

¹⁰⁰ ERA, f. R-14, n. 4, s. 27, l. 81–83, Virumaa koolide inspektori Juhan Heinpalu 1946. aasta novembri- ja detsembrikuu aruanne, dateerimata.

aga sööb töölisest paremini. „Õpilased leiavad, et ta sööb siis tööliste higi ja vaeva.”¹⁰¹

Tallinna 10. keskkooli ajalooõpetaja [Leida]¹⁰² Annus selgitas inspektori sõnul õpilastele marksistlik-leninlikku õpetust kui ainuõiget maailmavaadet ja oskas tunniteemasid siduda kaasajaga. 11B klassis Aleksander II ajastut käsitledes võrdles ta sobivald talupoegade poliitilist ja majanduslikku olukorda toona ning Nõukogude Liidus. 10. klassi tunnis selgitas Annus naise ja mehe üheväärsust, kõneles valimistest ja viisaastaku plaani täitmisest. „Õpilased on neis küsimusis teadlikud, esitavad küsimusi ja vastavad neile elavalt ning nähtava huviga.” Sama klassi bioloogiatus seletanud õpetaja Tols,¹⁰³ kui tõhusalt võideldi Nõukogude Liidus nakkushaiguste vastu: „Toob näiteid, et sõja ajal Liidus üldse ei esinenud epideemiaid, nagu kodanlikes riikides.” Samal ajal oli mitmes aruandes märgitud kooli tööd segavaks teguriks just nakkushaiguste levikut õpilaste seas. Maateaduse tunnis said õpilased aga inimrasside õppimisel teada, et fašismi olemus on inimvihkav, millele vastandub nõukogude rahvaste vennalik sõprus ning üheväärsus.¹⁰⁴

Suurepäraselt sai ideoloogilist tööd teha klassijuhatajatunnis, kus oli võimalik käsitleda nõukogulikku teemasid õppeainest eraldi ja täiesti iseseisvalt ning selline kohustus klassijuhatajatele ka pandi.

„Erilist vastutust kommunistliku kasvatus eest kannavad klassijuhatajad, õppealajuhatajad ja direktorid. Klassijuhataja peab teadma, missugused vaated on igal õpilasel tema klassis, kes teda mõjutavad ja mis suunas. Ta on kohustatud hoolt kandma selle eest, et õpilased saaksid õiged seletused kõigile küsimustele ja omandaksid marksistlik-leninliku maailmavaate.”¹⁰⁵

Sageli määras kooli direktor klassijuhatajatunnis arutatavad teemad. Need tehti teatavaks õppeaasta alguses ja õpetajad koostasid vastavalt neile oma töökavad. Näiteks Kaagvere 7-aastases koolis töötati iga nädal üks teemadest läbi klassijuhatajate ühisel koosolekul. Arutleti, kust leida materjali, millised pidid olema põhilised probleemiasetused, kuidas teemasid näitlikustada jms.¹⁰⁶ Samuti olid kooli juhtkonnaga kooskõlastatud klassijuhatajatunni teemad Tartu 3. 7-aastases koolis, kus igal nädalal toimus klassijuhatajate seminar, arutamaks läbi järgmise nädala klassijuhatajatunni teemat. Klassijuhatajatunnid toimusid kord nädalas. „Teemadeks on valitud sellised, mis kasvatavad noortes lugupidamist ja armastust Nõukogude maa, meie riigijuhtide ja bolševike partei vastu. Teemadeks on olnud näit. „Kolhoosikord kindlustab maa majandusliku ja kultuurilise arenemise”, „Suur Oktoobrirevolutsioon ja selle saavutused”, „Stalinlik konstitutsioon”, „Nõukogude Liit rahu ja demokraatia kants” jt.”¹⁰⁷

Koolides peeti sageli nn. kultuurihommikuid, mille sisseviimise üheks põhjuseks oli hommikupalvuste asendamine. Kultuurihommikutel pühitseti riiklikke jm. tähtpäevi, aga käsitleti ka üldisi ideoloogiliselt vajalikuks peetud teemasid. Näiteks Nõmme linnaosas asuvas Tallinna 27. Mittetäielikus Keskkoolis oli kultuurihommikutel peetud ettekandeid viisaastaku plaanist, suurtükiväest Suures Isamaasõjas, ENSV vabastamisest ning J. Varese elust ja tegevusest. 28. mittetäieliku keskkooli kultuurihommikud olid märksa kirjanduslikumad – käsitleti A. Haava, A. Kitzbergi, E. Vilde, N. Ostrovski, aga mõistagi ka sm. Stalini elu ja tegevust. 29. mittetäielikus keskkoolis oli räägitud viisaastaku plaani põhimõtetest, ENSV viisaastakuplaanist, Eesti töö-

¹⁰¹ ERA, f. R-14, n. 4, s. 27, l. 81–83, Virumaa koolide inspektori Juhan Heinpalu 1946. aasta novembri- ja detsembrikuu aruanne, dateerimata.

¹⁰² H. Meri. Tagasisaateid veerevast vagunist. – Eesti Päevaleht, Tallinn, 2010, lk. 139.

¹⁰³ H. Meril kujul Tolts, samas.

¹⁰⁴ ERA, f. R-14, n. 4, s. 27, l. 110–111p, Tallinna linna Nõmme rajooni TSN TK HO koolide inspektori Hella Lumiste 1946/47. õppeaasta II veerandi (november, detsember) aruanne, dateerimata.

¹⁰⁵ Ideelis-poliitilise kasvatus küsimused nõukogude koolis, lk. 1220. – Eesti Bolševik 1946, nr. 17, lk. 215–221.

¹⁰⁶ ERA, f. R-14, n. 4, s. 65, l. 108, Akt Kaagvere Seitsmeaastase Kooli revideerimise kohta 24. kuni 26. veebr. 1950.

¹⁰⁷ ERA, f. R-14, n. 4, s. 65, l. 99, Akt Tartu Linna Seitsmeaastase Kooli juhtkonna töö revideerimisest, dateerimata.

rahva võitlusest, kommunistlikust parteist kui juhtivast ja organiseerivast jõust, nõukogude kahuriväest ning J. Varesest kirjaniku ja riigimehena. 10. keskkool nii hästi silma ei paistnud, selle kooli kultuurihommikute teemadest on inspektor nimetanud vaid ettekannet viisaastaku plaanist ja selle teostamisest.¹⁰⁸

Mitte kõik aruanded ideelis-poliitilise kasvatuskohta pole kiitvad. Viljandi maakonna koolide inspektori Arnold Kurve sõnul suutsid vaid vähesed õpetajad täita nõuet kasvatada õpilasi õppetunni kaudu ideeliselt. Ajaloo, maateaduse ja konstitutsiooni tundides ei osatud tunnitematide ideoloogiaga läbi põimida. Ta tõi näite Aleksander Nevski kohta, kelle puhul ei tõstetud ajalootunnis esile tema maleva võitlusindu, mehisust ega patriotismi rüütlite purustamisel Peipsi jääl, vaid öeldi lihtsalt, et venelased võitsid. Internatsionalismi, sotsialistliku humanismi ja bolševistliku iseloomu kasvatamine oli tundidest sootuks välja jäetud, seda vabandati ajapuhuse, liitklasside, oskamatusena jms.¹⁰⁹

Ka Läänemaa koolide inspektor Gustav Toomingas sedastas, et „kaugeltki ei ole meie koolide tase vastav nõukogude pedagoogikale ülesseatud nõuetele”.¹¹⁰ Paide, Türi ja Viljandi keskkoolides kirjandustunde revideerinud Bernard Sööt leidis, et külastatud koolide kirjandustundides ei käsitletud „tänapäeva elu sotsialistlikku sisu” ega poliitilise kasvatuses seotud teemasid, ka esines nimetatut liiga vähe kirjalikes töedes.¹¹¹ Ei olnud kõigi temale alluvate koolidega rahul ka Viljandi maakonna inspektor Elmar Kalmus. „Esi- neb aga ka selliseid koole ja õpetajaid, kes ei ole suutelised tegema poliitkasvatustööd

õppetöö kaudu.” Näidetena tõi ta siinkohal maateaduse tunnid. Käsukonna Mittetäielikus Keskkoolis oli V–VII klassi maateaduse tunnitemaks Saksamaa. Õpilased oskasid jutustada asendist, piirist, jõgedest ja järvedest, aga ei teadnud, milline oli Saksamaa osa Suures Isamaasõjas. Kui inspektor küsis, millised lahingud toimusid Oderi jõel, ei osanud keegi vastata, ka ei teadnud nad midagi valitsusest Saksamaal ja Berliinis.¹¹²

Eesti Rahva Muuseumis talletatud mälestuste põhjal võib teha samad järeldused: kõik olenes koolist, õpetajast ja mõistagi väga palju ka sellest, kui palju kodudes rääkida juleti või tahetigi.

40 aastat eesti keelt, laulmist ja geograafiat õpetanud Anni Teidaru: „Aga Vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga. Õpetaja tunnikonspektis pidi olema ära märgitud 3 momenti: õpetuslik, kasvatuslik ja poliitiline. Eks nad said kirja pandud, aga see viimane jäi tavaliselt ainult paberile.”¹¹³ Seevastu Helju Reinsalu Kiltisi 8-klassilisest koolist tõdeb, et tunni sisu ja õpetajate jutt vastasid kehtestatud nõuetele.¹¹⁴ Ka Enno Augjärv Järvakandi Mittetäielikust Keskkoolist mäletab ettekirjutuste vähemalt näilistki täitmist: „Poliitika tungis õppetöösse samavõrra kui üldse tolleaegsesse ellu. Koolielu mõjutas oluliselt kohaliku partorgi suhtumine ja soovid. Vajalikud kontseptsioonid olid riigivõimu poolt ette kirjutatud, õppeplaanidesse kantud ning nende täitmist kontrolliti rangelt. Kooliõpilasi kasutati poliitilistel eesmärkidel näiteks valimiste läbiviimisel ja klubis toimuvatel pidulikel aktustel (pioneeride auvalve).”¹¹⁵

¹⁰⁸ ERA, f. R-14, n. 4, s. 27, l. 110–111p, Tallinna linna TSN TK HO koolide inspektori Hella Lumiste 1946/47. õppeaasta II veerandi (nov, det) aruanne, dateerimata.

¹⁰⁹ ERA, f. R-14, n. 4, s. 28, l. 94, Viljandi maakonna koolide inspektor Arnold Kurve 1947. aasta septembri ja oktoobri aruanne, dateerimata.

¹¹⁰ ERA, f. R-14, n. 4, s. 27, l. 27–27p, Läänemaa TK Haridusosakonna koolide inspektor Gustav Toominga 1946. a. novembri- ja detsembrikuude aruanne, dateerimata.

¹¹¹ ERA, f. R-14, n. 4, s. 13, l. 194, Aruanne kirjandusõpetuse revideerimise kohta Paide, Türi ja Viljandi keskkoolis 16. novembrist 22. novembrini 1946.

¹¹² ERA, f. R-14, n. 4, s. 12, l. 137, Viljandimaa Kabala, Imavere, Kõo ja Taevere valdade koolide inspektor Elmar Kalmuse 1946. a. novembri- ja detsembrikuude aruanne, dateerimata.

¹¹³ ERM, KV 781, lk. 24.

¹¹⁴ ERM, KV 780, lk. 316.

¹¹⁵ Samas, lk. 258p.

Uus kord oli aga vastumeelne ja traditsioonid visad kaduma. 1947. aasta septembris kirjutas tollane haridusminister Arnold Raud artikli kooli ülesannetest alanud õppeaastal, kus kiitis senisaavutatut ideelis-poliitilise kasvatustöö alal, kuid rõhutas, et leidis siiski hulk puudusi: „Ei saa juttu olla kasvatuses rahvuste sõpruse ja nõukogude patriotismi vaimus seni, kui meie koolidest pole kadunud niisugused kodanlik-natsionalistlikud jäänu- sed nagu sini-must-valgete sõrmuste või embleemide kandmine õpilaste, aga mõnikord ka õpetajate poolt või vähemalt selle nähte sallivalt mittenägemine nii õpetajate kui ka koolijuhatajate poolt.”¹¹⁶

Lisaks sini-must-valgele sümboolikale olid keelatud ka kooli märk ja vorm. Heino Laagus Viljandi 2. Keskkoolist kirjutab: „Tellisime siiski lõpumärgid, aga sellest tuli palju pahandust. [– –] Lõpumärgi õnnistamisest tehti poliitiline küsimus, õpilasi süüdistati nõukogudevastases organiseeritud tegevuses. Kolme paralleelklassi peale saadeti üks klas- sitäis poisse „külmale maale”, kus üks huk- kus. Teised tulid pärast Stalini surma tagasi ja lõpetasid kõrgkooli.”¹¹⁷

Õpetajaskond: ideoloogiline surve ja kaadripuhastus

Kuivõrd koolides pidi eelkõige muutuma õpe- tuse ideeline sisu, siis pidid selle muutusega kaasas käima kõigepealt õpetajad ise.

„Õpetaja võib edukalt anda noorsoole kommunistlikku kasvatust ainult siis, kui ta ise oma ideelis-poliitilist taset alatasa tõstab. See ei ole järelikult mitte ainult iga õpetaja isiklik soov, kas ta ennast sel alal edasi aren- dab või mitte, vaid iga õpetaja on k o h u s - t a t u d [originaalsõrendus] seda tegema, et

partei ja riigi poolt antud ülesannet täita.”¹¹⁸

ENSV hariduse rahvakomissari 5. ja- nuari 1945. a. käskkiri kohustas kõiki õpe- tajaid õppima tundma Stalini raamatuid „Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast” ja „ÜK(b)P ajaloo lühikursus”.¹¹⁹

ENSV Haridusministeerium koostas aas- tateks 1947–1950 ideoloogilise töö plaani. Plaan kohustas ajakirju Nõukogude Kool ja Nõukogude Õpetaja avaldama süstemaatili- selt metoodilisi kirjutisi õppeainete ja klasside kaupa ning artikleid formalismi ja kodanlike igandite vastu võitlemiseks, samuti tuli kir- jutatava kaudu teha usuvastast propagandat. Samu teemasid tuli käsitleda õpetajatepäeva- del, metoodilistes ringides ning õppenõukogu koosolekuil. 1. juuniks 1948 pidi õpetajate täiendusinstituut need teemad läbi töötama iga õppeaine alalt.¹²⁰

Õpetajaid kohustati sooritama eksa- meid partei ajaloos (ÜK(b)P ajaloo lühi- kursuse raames), nõukogude pedagoogikas (B. Jessipovi ja N. Gontšarovi kolmeosalise õpperaamatu „Pedagoogika. Õpik pedagoo- gilistele koolidele” põhjal), psühholoogias (K. Kornilovi õpiku „Psühholoogia. Õppe- raamat pedagoogilistele koolidele” ulatu- ses) ja loogikas, mille õppematerjali polnud haridusministeerium eraldi välja toonud. Samuti taheti, et kõik Tallinna ja Tartu õpe- taja lõpetaksid ajavahemikul 1947–1950 marksismi-leninismi õhtuülikooli, ning kõigil mitteoskajail tuli hakata õppima vene keelt, milleks haridusministeerium lubas korral- dada vastavad kursused.¹²¹ 1946/47. õppe- aasta II poole kohta tuli igal haridustöötajal koostada 10. jaanuariks isiklik tööplaan, kus ta kohustus näitama, kuidas tõstab nimeta- tud perioodil oma töös ideelis-poliitilist taset, kuidas õpib nõukogude pedagoogikat ja psühholoogiat ning, kellel vaja, ka vene

¹¹⁶ A. Raud. Meie ülesanded käesoleval õppeaastal, lk. 468. – Nõukogude Kool 1947, nr. 8–9, lk. 468.

¹¹⁷ ERM, KV 783, lk. 120–121.

¹¹⁸ Ideelis-poliitilise kasvatuse küsimused nõukogude koolis, lk. 1221. – Eesti Bolševik 1946, nr. 17, lk. 1215–1221.

¹¹⁹ Eesti NSV Hariduse Rahvakomissari käskkiri nr. 19, 5. jaanuar 1945. – Nõukogude Kool 1945, nr. 1–2, lk. 7.

¹²⁰ ERA, f. R-14, n. 3, s. 245, l. 3–8, Eesti NSV Haridusministeeriumi ideoloogilise töö plaan 1947–1950.

¹²¹ Samas.

või eesti keelt.¹²² Samas kurdeti juba 1947. a. märtsi Nõukogude Õpetajas, et kontroll õpetajate iseseisva ideelispoliitilise enesetäiendamise üle on nõrk ja seda tuleb tõhus-
tada.¹²³

Kohustuslikke eksameid ÜK(b)P ajaloos, nõukogude pedagoogikas ja psühholoogias ning lisaks ka vestlusi Stalini eluloo ja tema „põhiteoste” tundmise alal viidi maakondade ja linnade haridusosakondades läbi alates ideoloogilise plaani esimesest, s. o. 1947. aastast, kui ENSV haridusminister ning haridus- ja kunstitöölise ametiühingu vabariikliku komitee esimees olid välja andnud juhendi haridustöölise ideelispoliitilise taseme tõstmise töö parandamiseks ja kvalifikatsiooni tõstmiseks. Nõukogude psühholoogia eksami kolmeliikmelise komisjoni esimeheks pidi olema linna või maakonna haridusosakonna juhataja ning liikmeiks koolide inspektorid ja psühholoogiaõpetajad. Stalini elu ja teoste tundmise vestluste läbiviimise komisjonid pidid samuti olema kolmeliikmelised, komisjoni esimeheks EK(b)P linna või maakonna komitee esindaja ja liikmeiks ENSV haridus- ja kunstitöölise ametiühingu linna või maakonna komitee esindaja ning haridusosakonna koolide inspektor. Nõukogude pedagoogika eksamikomisjoni koosseisu kohta täpsustusi toodud ei ole. Viimane võimalus eksamite sooritamiseks oli 1949. aasta 15.–23. augustini. Eksamitest olid vabastatud vaid õpetajad, kes õppisid Tartu ülikoolis, marksismi-leninismi õhtuülikoolis, õpetajate instituutides või teistes kõrgemates õppeasutustes, kus nõutud aineid

õpetati. Aruanne sooritatud eksamitest ning Stalini eluloo ja teoste tundmise vestlustest tuli esitada haridusministeeriumile ning haridus- ja kunstitöölise ametiühingu vabariiklikule komiteele hiljemalt 5. septembriks 1949. Ülalnimetatud loogikaeksamit enam mainitud ei ole.¹²⁴

Lisaks eksamitele tuli õpetajatel kuulata loenguid haridusministeeriumi kehtestatud teemadel. Loenguid pidid korraldama haridus- ja kunstitöötajate ametiühingu maakonna- ja linnakomiteed, teemadeks anti „NSVL ja ENSV viisaastakuplaan, Marksism ja rahvusküsimus, Eesti ajaloo võltsimine saksa okupantide ja nende käsilaste poolt, Kalevipoja ja eesti rahva võitlus saksa vallutajatega” jne.¹²⁵

Õppenõukogu koosolekuil kohustati pöörama senisest suuremat tähelepanu metoodilistele ja poliitilistele küsimustele. „Järjekindlat” ja „läbimõeldud” usuvastast propagandat tuli teha eriti loodusloo, astronoomia, maateaduse, füüsika, keemia (loodusteaduste õpetajate kohta tuli koolidel haridusministeeriumile esitada elulooandmed koos lühikese iseloomustuse ja kokkuvõttega minevikust ning märkida, kas õpetaja õpetab darvinismi aluseid¹²⁶) ja emakeele tundides.¹²⁷ Klassijuhatajad pidid õpilaste kodukülastusi kasutama „koduse olukorraga tutvumise kõrval ka propaganda tegemiseks lastevanemate seas”.¹²⁸

Õpetajate massiline vallandamine algas juba 1944. aastal. Kaardripuhastuse üldsund määrati Moskvast, selle konkreetsetele rakendustele avaldas mõju aga ka kohalik juhtkond.¹²⁹ Sageli lubati poliitiliselt ebaso-

¹²² Juhend haridustöölise ideelispoliitilise taseme tõstmise töö parandamiseks ja kvalifikatsiooni tõstmiseks, 03.01.1947. – Nõukogude Õpetaja 1947, nr. 1.

¹²³ Õpetajate enesetäiendamistööd tuleb juhtida, abistada ja kontrollida. – Nõukogude Õpetaja 14.03.1947, nr. 11.

¹²⁴ ERA, f. R-14, n. 3, s. 337, l. 1–4, Haridusministeeriumi juhend ÜK(b)P ajaloos, Nõukogude pedagoogikas ja psühholoogias sooritataivate eksamite korraldamise kohta, 30.06.1948; Juhend haridustöölise ideelispoliitilise taseme tõstmise töö parandamiseks ja kvalifikatsiooni tõstmiseks, 03.01.1947.

¹²⁵ Juhend haridustöölise ideelispoliitilise taseme tõstmise töö parandamiseks ja kvalifikatsiooni tõstmiseks, 03.01.1947.

¹²⁶ ERA, f. R-14, n. 3, s. 318, l. 64, ENSV Haridusministri asetäitja H. Maran ja ENSV Haridusministri Kaardrite Osakonna juhataja J. Rannaste kõigile TK Haridusosakondade juhatajaile, 31.08.1948.

¹²⁷ ERA, f. R-14, n. 3, s. 245, l. 3–8, Eesti NSV Haridusministeeriumi ideoloogilise töö plaan 1947.–1950.

¹²⁸ Samas.

¹²⁹ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 58.

bivatel õpetajatel omal soovil lahkuda, kuid leidis ka vallandatud. 1944. aasta sügisel töötas Eesti üldhariduskoolides 4405 õpetajat, 1948. aastaks oli neist töölt lahkunud ligi veerand. Aastail 1948–1949 lahkus haridusministeeriumi andmeil koolidest 802 õpetajat, neist otsest poliitilistel põhjustel 167.¹³⁰ 1950. aastal lasti lahti 200 õpetajat ja 22 neist arreteeriti.¹³¹ ENSV hariduspoliitikat uurinud Anu Raudsepa sõnul vabastati omal soovil või viidi üle teisele töökohale aastail 1946–1950 kokku 4176 õpetajat ehk peaaegu sama palju, kui oli 1944. aasta sügisel õpetajaid.¹³² Siiski jäi koolidesse veel 500 õpetajat, kes olid iseseisvusajal kuulunud erakondadesse või muudesse poliitilistesse organisatsioonidesse. Saksa sõjaväes teeninuid oli 104. Páris „puhast kaadrit” koolis ei leidunudki. Vanemate inimeste elus oli ikka midagi taunimisväärset, noorematel, kui nad polnudki Saksa sõjaväes sõdinud, oli vähemalt mitesobivaid sugulasi. Seetõttu ei saadudki läbi viia täielikku puhastust, sest Nõukogude armees oli teeninud vaid 266 õpetajat ja 23 direktorit. 1951. aasta jaanuarist septembrini vallandati veel 439 pedagoogi, neist vanglaelu said maitsta 150. Põhjalikult õpetajate kaadripuhastust uurinud Väino Sirgi sõnul lõpetati õpetajate massiline tagakiusamine 1952. aastal.¹³³

Vallandatud õpetajate kohad asendati soovitatavalt Venemaa eestlastega, sageli kiirkursuste korras ette valmistatud, tihtilugu erihariduseta ja vähese üldharidusega õpetajatega, kes vaatamata kogemuste puudumisele said kohe suure tunnikoormuse, sest õpetajaid lihtsalt ei jätkunud. Kaadri vahetuse järel kasvas tunduvalt parteilastest õpetajate hulk – kui 1946. a. alguses oli õpetajate hulgas parteiliikmeid 82, siis 1952. aastal oli see arv juba 482.¹³⁴

Kokkuvõte

Kui esimesel Nõukogude okupatsiooniasjal alles alustati Eesti hariduspoliitika sovitiseerimisega ja siin kehtestatud Nõukogude Liidu haridussüsteem jäi suures osas veel siiski näiliseks ega küündinud õppetöö tegeliku sisuni, siis tõeliselt korraldati hariduspoliitika Vene NFSV eeskujul ümber aastail 1944–1953.

Stalini-aegne propaganda ei suutnud aga pingutustele vaatamata kanda seda vilja, mis oli eesmärgiks seatud. Inimesed mäletasid liiga selgesti, missugune oli olnud elu Eesti Vabariigis tegelikult ja milliseks muutus see kommunismi ehitamisel. Kүүditamised ja arreteerimised ei olnud jutustused minevikust, need olid juhtunud siinsamas nende endi, lähedaste ja sõpradega. Ideoloogilist sõnamulinat võeti kui paratamatust, mida tuli lihtsalt taluda. Uus põlvkond, kes ei olnud elanud ajal enne nõukogude võimu, polnud veel kooliikka jõudnud. Alles neile sai propaganda tegelikult ja mitte ainult näiliselt mõjuma hakata, kui (!) seda muidugi kodus ja koolis juhtuda lasti.

Eli Pilve

(1982)

Lõpetanud Tallinna Ülikooli ajaloo erialal 2007. Oli aastatel 2006–2010 Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse assistent, alates 2010 Eesti Mälu Instituudi teadur. Uurimisteemad: 1919. a. maaseadus, Eesti kodanike opteerimine pärast Tartu rahulepingut, ideoloogiline kasvatus Eesti NSV koolitundides.

¹³⁰ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk. 22.

¹³¹ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 61.

¹³² A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 22–23.

¹³³ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 61–63.

¹³⁴ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 61–63.